

APROXIMACIÓ A LA IMMIGRACIÓ AFRICANA A CATALUNYA

PAPA SOW

Membre del GRM (Grup de Recerca sobre Migracions)
Membre-fundador de GERÀFRICA (Grup d'Estudis i de Recerca sobre Àfrica)

An approach to African immigration in Catalonia

Partint d'una referència a les primeres onades migratòries protagonitzades per diversos grups de persones procedents fonamentalment de Gàmbia i Senegal, l'article repassa les claus del procés que ha fet que Catalunya esdevingués, per a molts subsaharians de nacionalitats diverses, l'etapa final d'un trajecte que en molts casos tenia com a objectiu inicial l'Europa del nord.

Paraules clau: subsaharià, reemigració, sedentarisme, mobilitat.

Starting off from a reference to the first migratory movements featuring groups of people mainly from Gambia and Senegal, the article covers the process that has made Catalonia become, for many sub-Saharan people of diverse nationalities, the final stage of a journey that in many cases had northern Europe as the initial objective.

Paraules clau: sub-Saharan, re-immigration, sedentary lifestyle, mobility.

L'Àfrica subsahariana és un subcontinent d'emigració¹ per excel·lència. Des de fa diverses dècades,² aquesta regió va conèixer migracions de naturalesa diversa i de destinacions diferents. A mitjan i a la fi dels anys 80, va aparèixer un flux migratori més intens, orientat cap al que els estudiosos van anomenar els “nous destins”: alguns països de l'Àfrica central, d'Europa, d'Amèrica i d'Oceania. Aquest flux cap a “nous destins” va ser influenciat pels efectes desastrosos d'una sèrie de crisis econòmiques sense precedents. Aquesta fase va ser coneguda com l'explosió o la multipolarització migratòria (Robin, 1966). El camp migratori africà s'estengué ràpidament cap a Costa d'Ivori, l'Àfrica central (ambdós Congos), Angola i els països del golf de Guinea. De l'Àfrica, els nous candidats a l'emigració n'intentaren “conquerir” allò que els analistes van anomenar “el nou món migratori”. Els vells destins van ser gairebé abandonats en detriment d'altres. Els Estats Units, el Canadà, el Japó, Taiwan, Austràlia, Tailàndia, Alemanya, els països del golf Pèrsic, Portugal, Itàlia, Grècia, Espanya... van irrompre, així, en el camp migratori dels africans.

1. Ara s'està tornant un continent d'immigració i de trànsit per a molts immigrants procedents d'horitzons diversos.

2. Sense tenir en compte els temps llunyans amb els soninke i els tukulor.

Canvi de destinacions, canvi de comportaments migratoris. Per exemple, en un país com el Senegal, els antics “aventurers” de llargs recorreguts (Bredeloup, 1998), com els soninke i els tukolor, comparteixen des de fa molt temps el camp migratori amb altres emigrants nous, els *murids*,³ generalment de l'ètnia wòlof. Enriquets amb el comerç del cacauet (Copans, 1980), però també en altres àmbits de treball, els *murids*, pioners de la migració agrícola interna contemporània al seu país, es van enfrontar a la dura realitat de la recessió. Amb la depreciació del cultiu de cacauet, que cada vegada s'allunyava més del senyal de riquesa que constituïa, els *murids* van temptar així els camins de l'Atlàntic seguint primer els antics itineraris dels “grans germans aventurers” soninke i tukolor. Per torns, van anar recorrent l'Àfrica i travessant l'Europa Occidental,⁴ abans d'aconseguir els basars de Turquia i del sud d'Europa (Espanya, Grècia, Portugal), que ja va entrar a la UE al començament dels anys 80.

A l'Estat espanyol i a Catalunya, particularment, a part de les migracions de ciutadans de Guinea Equatorial, de gambians, de *pël* del sud del Senegal (originaris del Fuladu, la part central de la regió sud-est del país), de soninkes i de mandings (que especialment es van dirigir cap a Catalunya), tot fa creure que la primera gran migració dels subsaharians es remunta, probablement, als itineraris comercials dels *murids*, wòlof de la casta dels nyééño⁵ a mitjan anys 80. La migració wòlof, i també la de les altres ètnies senegaleses (com la dels tukolor), cap a Espanya tenia l'objectiu de comprar mercaderies a les Palmes, Madrid o Barcelona i revendre-les al Senegal i Gàmbia. Les Palmes de Gran Canària sempre va ser un punt important i comercial per a les dones empresàries senegaleses i de la resta de l'Àfrica.

A partir de les Palmes, i via Nouakchott i Nouadhibou (a Mauritània), va haver-hi un comerç notable d'importació de productes de bellesa com el *xessal* o *ambi* —cremes dèrmiques—, les quals encara avui fan perdre el seny a les *drianké* —tipus femenins wòlof de la *jet-set* senegalesa— i les *mamas-benz* africanes. Aquest comerç es va estendre més tard als vestits i als electrodomèstics. Aquesta activitat, primer molt minoritària, va anar augmentant, de manera intensa, sobre tot a la dècada dels 80. Aquest tipus de comerç era, tanmateix, l'herència d'un grup de comerciants rics que controlaven totes les botigues a l'engròs i sovint productes d'importació de les grans ciutats africanes.

3. Els *murids* són uns deixebles del Saikh Amadu Bamba M'Backé (1853-1927 o 1851-1927), fundador de la germandat súfi musulmana Muridyia i de la ciutat santa de Touba (el Senegal). La immensa majoria dels *murids* són comerciants o pagesos i, actualment, tornen a ser grans emigrants. Els retrobem en diversos països occidentals (Europa, Amèrica del Nord) i fins i tot a Àsia (Índia, Hong Kong, Japó). Organitzats en una xarxa àmplia que els reagrupa al voltant dels Dahira —tipus d'"associacions de solidaritat, de mobilització i de comunicació" (Guéye, 2002, p.6)—, els *murids* combinen així comerç, relacions de germandat (solidaritat) i col·lectius.

4. Vegeu: "Europe's Senegal Connection. Faith in the Market: Behind the street markets of Italy, there is a network of African Muslims offering a new response to Globalisation" in the Economist, December 19th 2006.

5. Els *nyééño* representen en la societat wòlof, feta d'ordres i castes, els artesans (els *lawbé*, escultors i bosquerols, i altres persones amb ofici, com els *guéwel* —*griots*—, els *rabbkat* —teixidors—, els *tègg* —ferrers— i els *uddé* —sabaters). A la societat wòlof, la gent de casta és considerada com la que té una posició social inferior, fins i tot discriminada amb relació als *géér* —persones nobles—, que abans administraven els poders públics i ètics.

Així és com aquesta via migratòria i poc coneguda va obrir una altra nova forma de migració. Els “nouvinguts” a Espanya via Mauritània, el Marroc i Algèria no eren comerciants rics, sinó que eren pagesos vinguts del camp africà que havien adquirit experiència professional. Alguns eren treballadors a les zones agrícoles (sobretot al Maresme i Andalusia), i altres, venedors ambulants. Els més coneguts són els *móodu bitigu mbàgg* del Senegal (que provenen dels grans centres urbans), que van arribar després d’haver recorregut, a vegades, diversos països africans (Costa d’Ivori, la República Sud-africana, Gabon, Congo, etc.). Dins de la població immigrant senegalesa, els “nouvinguts”, anomenats *móodu-móodu*,⁶ nom amb el qual ja eren coneguts al seu país, van venir per fer llargues estades des que Espanya i Catalunya, regions que durant molt temps van ser potents àrees d’immigració (Sow, 2004 d), van començar a tenir una llei per als estrangers. Més tard, a Espanya, aquests emigrants, que no tenien papers, es van fer de seguida comerciants ambulants. Com que van treure profit de la venda al carrer i de la potència de l’economia informal espanyola, immediatament els africans van vendre a les platges de les illes Canàries i les Balears, a Andalusia (Màlaga, Sevilla, Almeria i Roquetas de Mar), a Madrid i Toledo, al País Valencià (València, Gandesa, Castelló i Gandia) i a Catalunya (Sow, 2004a).

Els subsaharians a Catalunya

La immigració africana a Catalunya és ara una realitat. La visibilitat d’una “comunitat cultural” comença a ser perceptible amb la formació de les relacions intraimmigrants sobretot quan els africans van decidir organitzar-se per mitjà de diferents tipus d’associacions i xarxes socials (Sow, 2006a i 2006b). A Catalunya, la immigració va estar molt temps aprehesa massa exclusivament a partir de les cultures “de minories”, mentre que el canvi contextual ja mobilitzava nombrosos investigadors i alimentava una literatura cada cop més abundant. Poc estudiada i gairebé confinada en un segon pla,⁷ a començaments dels 80, la immigració africana a Catalunya no deixa avui indiferent els investigadors de les ciències socials (Jabardo Velasco, 2001 i 2002; Rodríguez García, 2002; Sow, 2004b; Bledsoe, Houle i Sow, 2005).

Amb l’enduriment de les lleis sobre la immigració a Europa (sobretot en alguns països com França i la Gran Bretanya), després de 1973, Catalunya va tornar a ser l’última etapa d’alguns africans que intentaven, malgrat tot, entrar al nord d’Europa. Molts van trobar-hi l’oportunitat de treballar i s’hi van instal·lar sense ser molestats pel seu estatus d’irregularitat, ja que en aquella època cap legislació el definia amb claredat. Així, inicialment es van crear unes xarxes a Catalunya, sobretot a les comarques del Maresme, la Selva, l’Empordà, a les terres de Lleida i a Barcelona, el pes econòmic i comercial de les quals ha anat augmentant cada vegada més. Aquestes primeres xarxes van ser formades de primer moment per gambians, equatogambians, camerunesos i senegalesos. Més tard, als anys 80,

6. Tipus d’immigrant senegalès sovint procedent del camp i sobretot de les històriques terres wòlof: Baol (actual regió de Diourbel), Kaajor (Thiès), Saalum (Kaolack) i de Njambur (Louga).

7. Les comunitats marroquines i llatinoamericanes són les més estudiades fins ara.

s'observà una immigració *haalulaaren* (*pël fuladu*) del sud del Senegal i tukulor, de la vall del riu Senegal, a Girona, Figueres, Salt, Olot i Banyoles (Kaplán Marcús, 1998; Farjas i Bonet, 2002). De mica en mica, any rere any, va aparèixer una gran comunitat africana formada per “subcomunitats” (nigerians, ghanesos, congolesos, malians, etc.), unides pels seus llocs diversos de procedència geogràfica o pels llaços familiars, religiosos o de clan (Sow, 2004c). Per a alguns africans, Catalunya va tornar a ser l'última etapa dels llargs recorreguts migratoris.

D'on vénen?

Els africans generalment utilitzen trajectòries diferents per arribar a Catalunya. La immensa majoria dels immigrants (sobretot els que van arribar primer) van venir amb un visat obtingut a partir de les representacions espanyoles als seus respectius països o sovint a partir de Mauritània, d'un país de l'Àfrica occidental i central (Costa d'Ivori, Gabon, la República Sud-africana, el Congo, etc.). Últimament, un nombre important de “novinguts” ha passat, via Marroc, per Ceuta i Melilla, els enclavaments espanyols de l'Àfrica del Nord. I, a més a més, amb el fenomen dels *cayucos*, la situació s'ha complicat bastant ja que les sortides s'organitzen ara des dels mateixos països. A part d'alguns països (el Senegal, Cap Verd, Nigèria, Mauritània, etc.) que ja han firmat uns acords amb el Govern espanyol, és cada vegada més difícil determinar amb certesa els llocs de procedència dels emigrants africans que arriben a Catalunya. Aquesta situació s'explica pel fet que tant els paràmetres i els factors que acompanyen l'emigració com les trajectòries esdevenen cada vegada més complexos. Segons una classificació contextual, de criteri únic, exclusiva i no exhaustiva, es podria mirar de fer diverses tipologies segons cada país. I, com que la immigració senegalesa és una de les més antigues a Catalunya, podria servir com a exemple il·lustratiu i se'n podria fer la tipologia següent per entendre una mica de quines parts del seu país vénen els senegalesos:

- Els grups ètnics wòlof i *lawbé* i, en menor quantitat, els séréer instal·lats a Catalunya provenen, en general, de les regions de Dakar, Kaolack, Diourbel, Louga i Saint-Louis.
- Els *haalpulaaren* (tukulor i *pël firdu du fuladu*) i els soninke provenen de la vall del riu Senegal (regió de Matam i departament de Podor) i de la regió de Kolda (sobretot el departament de Vélingara).
- Els mandings i dioles vénen de regions de Ziguinchor (departament de Bigona) de Tambacounda (Kédougou) i de Kolda (principalment del departament de Sédhiou).

S'ha de saber, no obstant això, que generalment els senegalesos que fan recorreguts llargs (que travessen diversos països) abans d'arribar a Catalunya són els wòlofs, soninkes, tukulors i dioles. La gran majoria han transitat per un o diversos països africans abans d'arribar a Catalunya. Durant molt temps també, els *pël firdu du fuladu* van transitar per Nigèria, un país de pas per arribar a Europa i a Catalunya. Alguns van venir directament de França i es van instal·lar a la província de Girona (a les comarques del Gironès i de l'Alt Empordà, concretament

Immigrant senegalès, en la llarga ruta cap a Europa. Fotografia Sergi Càmara

a les localitats de Girona, Salt, Sant Celoni i Figueres), on va néixer una xarxa intensa i familiar. A principi de l'any 2000, van començar a arribar a Catalunya altres persones procedents de Ghana, Nigèria, Mali, Guinea Conakry, Cap Verd i Guinea Bissau.

On van quan arriben a Catalunya?

A Catalunya, la situació espacial dels africans és molt diversificada. Són presents gairebé a totes quatre províncies. El nombre més gran d'africans s'observa a la província de Barcelona,⁸ i més concretament a les comarques del Vallès Oriental (Granollers, Canovelles, la Garriga), el Vallès Occidental (Terrassa, Sabadell), el Maresme (Mataró, Calella, Pineda) i el Barcelonès (Barcelona, Badalona, l'Hospitalet, Cornellà i Sant Boi de Llobregat). Últimament, un nou flux intens d'immigrants africans s'observa cap a les comarques del Bages (Manresa) i del Berguedà (Berga). Algunes comunitats de "nouvinguts" com els malians, nigerians i ghanesos es localitzen a la comarca d'Osona (Vic, Torelló, Tona, Seva,

8. Segons l'*Anuari Estadístic de Catalunya*, durant l'any 2006 hi ha hagut més de 209.049 africans vivint legalment a Catalunya, dels quals gairebé 163.589 són del Marroc. A la província de Barcelona és on hi ha més africans: 120.282, dels quals 99.196 són del Marroc, 4.335 són gambians i 4.732 són senegalesos. *Anuari d'Estadística de Catalunya*, 2006, Institut d'Estadística de Catalunya.

Roda de Ter i Manlleu) i a la del Vallès Oriental (Granollers, la Garriga, les Franqueses).

La segona província on els africans són presents és la de Girona. Les comarques del Gironès (Girona, Salt), del Pla de l'Estany (Banyoles) i de l'Alt i del Baix Empordà (la Bisbal, Palafrugell i Figueres) acullen nombroses llars d'immigrants gambians, senegalesos, malians i guineans.

Finalment, a la província de Tarragona, els africans també habiten al Tarragonès (Tarragona, Salou) i el Baix Ebre (Tortosa), mentre que a Lleida es troben a les comarques del Pla de l'Urgell (Mollerussa), el Segrià (Lleida, Soses, Alcarràs, Aitona) i la Segarra (Guissona).

Tanmateix, s'ha de constatar que la presència d'africans és gairebé inexistent, almenys, a onze comarques de Catalunya: l'Alt Penedès, l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça, el Baix Penedès, el Pallars Sobirà, el Priorat, la Ribera d'Ebre, el Ripollès, el Solsonès, la Terra Alta i la Vall d'Aran.

A què es dediquen?

Els africans que viuen a la província de Barcelona exerceixen professions tan diverses com heterogènies. La concentració més gran d'africans és, en aquesta província, a Granollers i les petites ciutats del voltant, Terrassa, Sabadell, Mataró, Calella, Rubí, Vic, Malgrat de Mar, l'Hospitalet de Llobregat i Mollet Santa Rosa. Aquestes ciutats ofereixen un ventall de possibilitats laborals que va de l'horticultura dels hivernacles a l'hostaleria, de les fàbriques als serveis del sector terciari (neteja, guàrdia, etc.), del comerç a les activitats autònomes (bars, restaurants, locutoris, etc.), de la construcció a les activitats a vegades purament informals (intermediacions —en francès: *courtage*—, importació i exportació, transport). Un nombre important d'africans (la gran majoria senegalesos) treballa en la venda ambulants als carrers de les grans ciutats de la província de Barcelona i estenen la seva xarxa a la resta de l'Estat espanyol. La gran majoria d'aquests comerciants fa continuades anades i tornades (en llengua wòlof *dém-dik*) entre Catalunya i el Senegal, i també entre Catalunya i altres regions del món. Alguns romanen a vegades sis mesos (de novembre a març), és a dir durant el període hivernal català, al seu país, i sis mesos (d'abril a octubre) a Catalunya. Les comunitats que més fan aquestes pràctiques espacials i transnacionals són les que procedeixen de Ghana i del Senegal.

A les comarques de la província de Girona, les activitats més exercides pels immigrants africans són les que estan vinculades amb el sector terciari (hostaleria, neteja, guàrdia, empleats de supermercats), a l'agricultura (jardineria, neteja de boscos, horticultura) i a l'agroindústria.

A les províncies de Tarragona i de Lleida, els africans essencialment es dediquen a les activitats turístiques (hostaleria, guiatge, interpretació, art), la venda ambulants, la restauració, la perruqueria (trenes africanes) i l'agricultura. Aquesta última activitat es practica més aviat a la província de Lleida, particularment a les localitats d'Alcarràs, Mollerussa, Lleida, Soses i Guissona.

Immigrants subsaharians a Vic. Fotografia Sergi Càmarà

De totes maneres es constata que, malgrat els reagrupaments múltiples i familiars, des de fa uns quants anys, la immensa majoria de les professions són dominades i exercides pels homes. Molt poques dones treballen, encara que moltes desenvolupen activitats informals domèstiques (brodats, teixits, venda de productes exòtics) a les seves llars. També aprofiten les xarxes comercials dels comerciants informals per despatxar els seus productes. Les activitats més exercides són, sens dubte, l'agricultura, la venda al carrer i el sector terciari. Finalment, existeix una diversitat molt gran d'activitats que interessen el conjunt dels africans, tant homes com dones, que descobreixen la gran varietat de feines que ofereix el mercat laboral català.

Canvis nous i reemigració a Catalunya i cap a Catalunya

Amb relació a l'emigració africana a Catalunya hi ha hagut un canvi i un gir important aquests últims deu anys. Efectivament, segons les dades d'Indecat (Institut d'Estadística de Catalunya), s'ha observat un augment notable dels efectius entre els anys 1980 (inici de les migracions dels subsaharians cap a Catalunya) i aquest inici de segle XXI.

Durant aquests últims anys, un nombre important d'africans instal·lats al país català ha fet venir la seva família (marits, mullers, fills, filles, cosins, germans, etc.) per al reagrupament familiar o amb l'ajuda d'un contracte de treball. Les pas-

teres i ara els *cayucos*, les xarxes familiars, el creixement dels índexs de natalitat i les diverses campanyes de regularització de la situació dels l'estrangers dutes a terme pel Govern espanyol, són factors que han contribuït molt a l'augment de la població immigrada africana a Catalunya. Un altre factor que ha contribuït al creixement dels subsaharians podria ser el fenomen de la "reemigració", és a dir, aquest tipus de reorganització intensa de les xarxes socials de la resta de l'Estat espanyol⁹ cap a Catalunya. Terra industrial i rica, Catalunya continua atraient mà d'obra estrangera escampada per la resta de l'Estat espanyol. Molts subsaharians han deixat, així, localitats de les províncies agrícoles o pesqueres, com són Andalusia (Almeria, Roquetas de Mar, Níjar), Múrcia, Galícia i fins i tot l'Aragó, per venir a Catalunya.

Finalment, dos últims factors, que també compten, podrien ser la feina i la proximitat. Tenint en compte que la immensa majoria dels pols de feina es localitzen a Barcelona i a l'àrea metropolitana de Barcelona, el factor proximitat entra plenament en les relacions socials dels africans. Aquests últims, a vegades, s'adapten millor a les pràctiques econòmiques del món urbà i tenen tendència a instal·lar-se a les grans urbs i als municipis dels voltants. Aquesta situació reproduceix sovint l'esquema de l'èxode rural i de les relacions socials observat en els seus països d'origen (Sow, 2002). A Catalunya, les grans localitats representen, per als africans, un mitjà per accedir als recursos que generen. La feina i la proximitat no constitueixen, *in fine*, els únics factors que reorienten els immigrants. Altres motius com la situació geoestratègica de Catalunya i les sociabilitats relacionals o urbanes poden ser encara determinants.

Conclusió

A diversos països de l'Àfrica del sud del Sàhara, les migracions existeixen només quan poden fer veure les rutes, els temps de mobilitat i ruptures. Contràriament al que hom creu, al subcontinent subsaharià, les migracions no sempre fan referència a les guerres o a les desmobilitzacions de persones (refugiats, desplaçaments forçosos, etc.), sinó que també es fan en temps de sedentarisme o de pau. Com a il·lustració d'això hi ha el fenomen actual dels *cayucos*, en què uns joves subsaharians desesperats però no famolencs fugen dels malsons creats pels poders del món imperial occidental a l'Àfrica: la recessió econòmica, resultat de la incursió de la maleïda mà d'Adam Smith. Tampoc les migracions són obligatòriament un dels resultats de la mundialització. En la majoria dels casos, es projecten als territoris presentats com a espais de relacions socials que no semblen mai acabar d'estendre's. Aquestes variades representacions entrecreuen al mateix temps unes dimensions espacials, socials i temporals.

9. A tot Espanya, incloent-hi Catalunya, s'han censat durant l'any 2006 més de 123.000 subsaharians. Les nacionalitats més presents són els originaris del Senegal, Nigèria, Gàmbia, Mali, Ghana, Guinea Equatorial, Guinea Conakry, Guinea Bissau i Camerun. Vegeu "La inmigración en España" (p. 67) i "Diez notas sobre la inmigración en España 2006" (p. 68-74), a "Inmigrantes. Un continente móvil", dossier de *La Vanguardia*, núm. 22, gener-març 2007.

Productores de sociabilitats, les migracions africanes fabriquen contínuament unes territorialitats caracteritzades per tensions entre la mobilitat i el sedentarisme. Utilitzant múltiples traves, els emigrants africans intenten reinstal·lar dimensions temporals i socials a través de les diferents representacions espacials i culturals dels territoris que ells continuen “fabricant”. Catalunya és, avui dia, un d’aquests territoris. Llocs com Catalunya, que els emigrants travessen, els permet explicar i fabricar històries i també els dona l’oportunitat de materialitzar una existència social, de fer-se una representació de si mateixos capaç de catalitzar processos perpetus de recomposició territorial expansiva i identitària.

Bibliografia

- BLEDSE, Caroline; HOULE, René; Sow, Papa (2005). *High Fertility Gambians in Low Fertility Spain: Mutually Entailed Lives Across international Space*, Paper presented in the Workshop on the Anthropological Demography of Europe, EAPS Working Group on the Anthropological Demography of Europe, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock 30 September and 1 October 2005.
- BREDELOUP, Sylvie (1998). “Le diamant, le commerçant du fleuve Sénégal et la ville”, *Annales de la Recherche Urbaine* n. 78, p. 95-102.
- COPANS, Jean (1980). *Les marabouts de l’arachide. La confrérie mouride et les paysans du Sénégal*. Paris: Le Sycomore.
- FARJAS I BONET, Anna (2002). *El procés migratori gambià a comarques gironines: el cas de Banyoles, Olot i Salt*. Tesis doctoral, Departament de Pedagogia, Universitat de Girona.
- GARCIA RODRÍGUEZ, Dan (2002). *Endogamia/exogamia. Relación interétnica. Un estudio sobre la formación y dinámica de la pareja y la familia centrado en inmigrantes de Senegal y Gambia entre Cataluña y África*. Tesis de Antropología, Departament d’Antropologia Social i Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GUÉYE, Cheikh (2002). “Enjeux et rôle des NTIC dans les mutations urbaines: le cas de Touba”, a *Document préparé pour le projet de l’UNSRISD. Les nouvelles technologies de l’information et de la communication et le développement social au Sénégal*. Genève: UNSRISD, 35 pàgines.
- JABARDO VELASCO, Mercedes (2001). *Ser africano en el Maresme. Migración, Trabajo e etnicidad en la formación de un enclave étnico*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- JABARDO VELASCO, Mercedes (2002). “Moral y objetividad. Inmigración, compromiso y antropología en la comarca del Maresme (Cataluña) y la investigación antropológica: reflexiones y trabajo de campo en el ámbito de la emigración”, a *Métodos y Técnicas de Investigación en Antropología. Experiencias de campo*. Elche: Universidad Miguel Hernández.
- KAPLAN MARCUSÁN, Adriana (1998). *De Senegambia a Cataluña. Procesos de aculturación e integración social*. Barcelona: Fundació “La Caixa”.

- ROBIN, Nelly (1996). "La multipolarisation de la migration sénégalaise", a *Mobilités et investissements des émigrés, Maroc, Tunisie, Turquie, Sénégal*. Paris: L'Harmattan, p. 48-64.
- PAPA, Sow (2002). "Les récolteuses de sel du Lac Rose. Histoire d'une innovation sociale féminine". *Géographie et Cultures* n. 41, p. 93-113.
- Sow, Papa (2004a). "Prácticas comerciales transnacionales y espacios de acción de los senegaleses en España", a *Migración y Desarrollo. Estudios sobre remesas y otras prácticas transnacionales en España*, Angeles Escrivà y Natalia Ribas (coord.), CSIC-Córdoba, p. 235-254.
- Sow, Papa (2004b). *Sénégalais et Gambiens en Catalogne (Espagne). Analyse géo-sociologique de leurs réseaux spatiaux et sociaux*. Tesi per al Doctorat de Geografia Humana, Universitat Autònoma de Barcelona, 530 pàgines.
- Sow, Papa (2004c). "Mujeres inmigrantes y/o esposas de inmigrantes senegaleses y gambianos en Cataluña (España): entre la vida familiar y la vida profesional", a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 2004, n. 43, p. 69-88.
- Sow, Papa (2004d). "Les migrations des Catalans en Sénégal durant le XIXe et le XXe siècles: la présence catalane au Sénégal", *HMic: Història Moderna i Contemporànea* ISSN: 1696-4403.
<http://www.bib.uab.es/pub/hmic/2004/dossier/144589111n2004p115.pdf>
- Sow, Papa (2006a). *Formes i relacions de comunicació entre associacions d'immigrants de Catalunya i els seus llocs d'origen*, Informe del Projecte MIDDLE (*Migracions i Desenvolupament Local*), Fons Català de Cooperació al Desenvolupament i la Comissió europea, 143 pàgines.
- Sow, Papa (2006b). "Formes et comportements d'épargne des Sénégalais et Gambiens de la Catalogne (Espagne)", in *Géographie et Cultures*, p. 39-56.